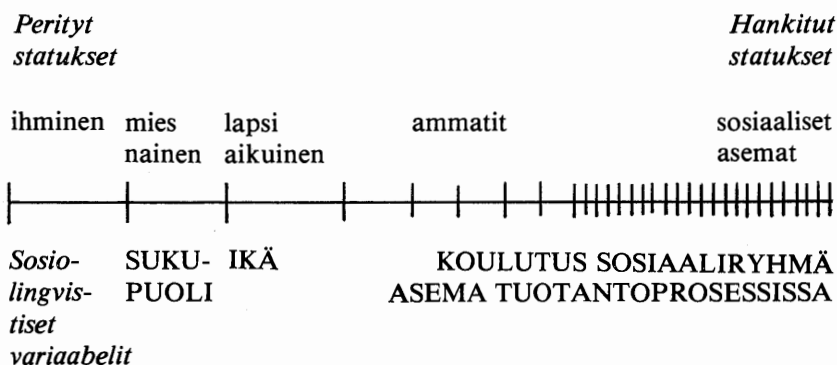

Puhe, tilanne ja rooli

Erving Goffman kiinnitti jo vuonna 1964 julkaistussa artikkelissaan huomiota siihen, että tuttujen korrelaationististen sosiaalisten variaabelien (ikä, sukupuoli, luokka jne.) rinnalle oli tulossa "situationaalisia" korrelaatioita. *Sosiaalista tilannetta* hän piti vielä kuitenkin käsitteellisesti epämääräisenä ilmiönä ja vaati sen perusteellisempaa tutkimusta ja huomioon ottamista.¹

Goffmanin haasteen päivistä sosiolingvistit ovat pitäneet tilannetta entistä tärkeämpänä, mutta edelleenkin tyypilliset sosiolingvistiset muuttujat näyttävät vahvasti staattisilta. Yksinkertaistaen ja yleistäen Sarbinin, Scheiben ja Krogerin² ajatuksia statusdimensiosta, jossa puolestaan yksinkertaistaen hyödynnetään Ralph Lintonin dikotomiaa perityistä ja hankituista statuksista, voimme esittää seuraavan jatkumon ja sijoittaa siihen keskeiset sosiolingvistiset variaabelit:

¹ E. Goffman, *The Neglected Situation. Language and Social Context*, toim. Pier Paolo Gigliani. London 1972, 61—66.

² Theodore R. Sarbin—Vernon L. Allen, *Role Theory. The Handbook of Social Psychology. Second Edition. Volume one.* 1968, 551.

Perityt statukset saadaan luonnostaan; niistä olen ottanut mukaan kolme hyvin tavallista. Kaikille on suotu minimaalinen henkilön status, mutta muihin ryhmiin kuuluvat vain määrähenkilöt. Jatkumon alkupäässä erikoistuminen on vähäistä, mutta hankittuja statuksia on nykyisessä yhteiskunnassa hyvin monenlaisia jo yhden kulttuurin sisällä, joten "statusasemia" on hyvin tiheässä. Sosiaalinen arvostus ja aseman mukanaan tuoma valta seuraa hankittuja statuksia; yhteisö voi tietysti antaa arvostusta myös pelkästään perityn statuksen mukaan (vanhuksia voidaan arvostaa enemmän kuin nuoria jne.).

Sosiolingvistiset variaabelit seuraavat tätä jatkumoa, mutta koko sosiolingvistinen ajattelu ei silti välttämättä ole staattista: variaabeleja ei aina suinkaan sovelleta jäykästi, niiden monimuotoisuutta ja rooliulottuvuutta sekä esiintymistilannetta huomioon ottamatta. Näin tulee luonnollisesti ollakin, koska mainitut sosiaaliset attribuutit ilmenevät juuri puhetilanteissa. William Labov on ratkaissut asian klassisissa tutkimuksissaan New Yorkin kaupungista eristämällä hyvin tunnetuksi tulleet kontekstuaaliset tyylinsä, jotka ulottuvat spontaanista puheesta sanaluetteloihin.³ Lingvistisen antropologian suunnalta on tullut usein siteerattu Dell Hymesin puhetilanteiden faktorien taksonomia, joka vuosien varrella on hieman muuttunut.⁴ Samantapaisia seikkoja kuuluu Susan Ervin-Trippin luetteloon: 1. osallistujat (*participants*), 2. tilanne (*situation*), 3. viestintätapa (*forms of communication*), 4. puheakti, aihe, sanoma (*speech act, topic and message*), 5. vuorovaikutuksen funktiot (*functions of interaction*).⁵

Kieltä voi verrata peliin, mutta sosiolingvistin saattaa joskus olla vaikea täysin yhtyä tähän metaforaan. Puhujia ei aina voikaan verrata määräsääntöjen mukaan toimiviin pelaajiin eikä puhetilanteita vakioisiin pelikenttiin. Kielellisiä pelejä, väliin selvästikin strukturoituvia, on hahmotettavissa, mutta yllättäviä tekijöitä ja säännöllisiäkin muuttujia on usein niin runsaasti, että pelisääntöjen laadinta on vaikeaa, nykytutkimuksen näkökulmasta miltei mahdotonta. Mutta muiden kielentutkijoiden tavoin myös sosiolingvisti voi raottaa verhoa jostakin kulmasta ja lausua tämän tirkistelyn perusteella mielipiteensä kokonaisuudesta. Seuraavassa tarkastelen sellaisia tilanneproblematiikan alueita, joissa sosiolingvistit ovat pyrkinet käyttökelpoisiin yleistyksiin ja pelisääntöihin, mutta samalla menettäneet jotakin tilanteiden dynamiikasta.

³ William Labov, *Sociolinguistic Patterns*. Oxford 1978, 79—.

⁴ Ks. esim. John T. Platt—Heidi K. Platt, *The Social Significance of Speech*. Amsterdam 1975, 14—. Sovelluksista ks. esim. Päivikki Suojanen, *Lähteiden käyttö spontaanissa saarnassa*. Sananjalka 15, 1973, 75—.

⁵ Norbert Dittmar, *Sociolinguistics. A critical survey of theory and application*. 1981, 165.

1. Tilannetyypeistä

Yksittäisten puhetilanteiden viidakko voidaan katkaista kulkukelpoisilla käytävillä ja nimittää näin syntyneitä metsikköjä tilannetyypeiksi. Tämä abstrahointiprosessi käy helposti ulkoisten rajoitusten ollessa selkeitä (seremoniat, kauppa-aktit jne.), mutta niiden hämärtyessä tulee ryhmittely vaikeammaksi. Eräiden tilannetyyppien ulkoinen erottuvuus ja siitä väliin johtuva muodollisuus on saanut yhä useammat puhumaan *formaalisista* tilanteista *informaalisten* vastakohtana. Käytetään myös sanaparia *avoin* ja *sulkeinen*. Asteikon formaalisia ääritapauksia on nykyisessä yhteiskunnassa entistä vähemmän ja monista tilanteista joudutaankin antamaan suhteellisia kvalitatiivisia arvioita (esim. melko formaalinen, melko informaalinen). Määrittely on usein intuitiivista eikä sen vuoksi välttämättä väärään osuvaa, mutta olisi ehkä syytä hieman lähemmin tarkastella, mitä formaalinen ja informaalinen tilanne puhtaimmillaan eri näkökulmista katsottuna merkitsee.

Tilannetyyppien analyysia:

Kriteeri	Sulkeinen, formaalinen tilannetyyppi	Avoin, informaalinen tilannetyyppi
1. (Pien-)ryhmä	Päämäärähakuinen, tavoitteellinen	Päämäärää ei ole määriteltä, tavoitteeton
2. Tilanteen kehykset: a. temporaalinen dimensio b. spatiaalinen dimensio	Usuaalinen Definiittinen	Okkasionaalinen Indefiniittinen
3. Roolit	Predestinoidut	Eivät predestinoituja
4. Tilanteen rakenne	Obligatorinen	Optionaalinen
5. Sosiaalinen konteksti	Yhteiskuntarakenne	Sosiaalisen interaktion rakenne
6. Kieli	Legitimoidut stereotyyptit, kanonisaatiot	Sitoutumattomuus legitimoituihin stereotyyptioihin
7. Arvot	Eksplisiittinen manifestatio	Implisiittinen manifestatio
8. Normit ja sanktiot	Vahvat, eksplisiittiset	Heikot, implisiittiset

Formaalinen tilanne vaikuttaa ryhmädynamiikan kannalta tavoitteellisemmalla kuin informaalinen, se on määrääaikainen (esim. kalendaariset juhlat) ja aina myös määräpaikkaan sidoksissa, kun taas informaalinen tilanne ei kysy ennakkoon sovittua tai ainakaan säännönmukaisesti toistuvaa aikaa eikä paikkaa. Formaalinen tilanne on tavallisesti fyysisten rajoitusten lisäksi myös osallistujien ja heidän rooliensa kannalta rajoittunut; tilanteen syntagmaattinen ja paradigmaattinen rakenne on suurelta osin etukäteen määräytynyt (juhlatilaisuuksissa on joskus mahdollisuus ”vapaaseen sanaan”, mutta sekin tarkalleen nimettynä aikana tai ohjelman määräkohdassa).

Sosiaalisen kontekstin kannalta voidaan katsoa sulkeisten tilanteiden liittyvän lähinnä staattiseen yhteiskuntarakenteeseen; ne ovat johdettavissa sen perusasetelmista. Sosiaalisen interaktiorakenteen ja yhteiskuntarakenteen välillä vallitsee luonnollisesti tietty vastaavuus, mutta informaalisen tilannetyypin voi silti melko selvästi katsoa juontuvan ihmisten välisistä dynaamisista vuorovaikutussuhteista. Formaalin tilanteen kieli on tunnetusti kaavoitettua, ääriesimerkkeinä seremoniakielet. Yhteisön arvot, normit ja sanktiot ovat formaalisissa tilanteissa selvästi esillä myös verbaalisesti, kun ne arkisissa tilanteissa ovat taustalla kulloisenkin puhujan ja puheympäristön mukaisesti.

Formaalin tilannetyypin käyttäytymisohjeet voivat olla suullista tietä säilyneet tai niistä voi löytää kirjoitettuja tietoja. Sanktioiden vahvuus määrännee parhaiten noudattamistarkkuuden. Esimerkiksi akateemiset promootiot ovat muuttaneet muotoaan — lähinnä kylläkin informaaliselta ohjelmaltaan. Selviä sulkeisia tilanteita ovat kirkkolain piiriin kuuluvat tilaisuudet, joiden useimmat yllä luetellut dimensiot todella on eksplisiittisesti kirjattu. Kirkkolain 2. osan 4. luvussa⁶ puhutaan jumalanpalveluksista mm. seuraavasti:

- (Kehykset:) Päiväjumalanpalvelus on pidettävä seurakunnan kirjossa 19 §:n 1 ja 2 momentissa mainittuina päivinä (20. §).
- (Rakenne, Yhteinen jumalanpalvelus on toimitettava siinä järjestyksessä kuin kirkkokäsikirjassa määrätään (22. §).
- (Roolit:) Jumalanpalvelus on kussakin seurakunnassa niiden toimitettava, joille papinvirka siellä on uskottu (25. §).
- (Arvot, normit, sanktiot:) Saarna on sunnuntai- ja juhlapäivinä pidettävä niistä teksteistä, jotka kirkkokäsikirjassa tai muuten määrätään. Saarnaan ei saa sekoittaa sellaista, mikä ei kuulu kirkon oppiin — — (23. §).

⁶ Kirkon lakikirja 1980, toim. Mauno Saloheimo ja Matti Halttunen. Suomen lakimiesliiton kirjasarja n:o 61. Mikkeli 1980.

Jos joku häiritsee jumalanpalvelusta, meneteltäköön häntä kohtaan, niin kuin siitä erikseen säädetään (27. §).

Päämäärähakuisuus, arvot, normit ja sanktiot käyvät ilmi muualtakin kirkkolaista (esim. I osa, 1. luku). Tässä olen luetellut vain osan määräyksistä, joita sisältyy luonnollisesti myös muihin säännöksiin ja hallintoelinten päätöksiin sekä pappiskoulutukseen.

Puhuessamme formaalisista tilanteista sisällytämme niihin ymmärtääkseni aina edellä lueteltuja kategorisia määrittelyjä, jotka intiimeissä tilanteissa lieventyvät. Mutta yhä enemmän on tilanteita, joissa on sekä formaalisuutta että informaalisuutta vaihtelevassa määrin. Tällöin on eduksi tarkastella lähemmin, minkäluonteisesta avoimuudesta ja sulkeisuudesta kulloinkin on kyse.

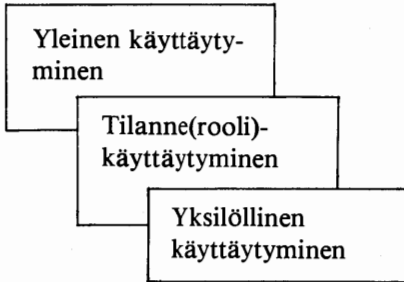
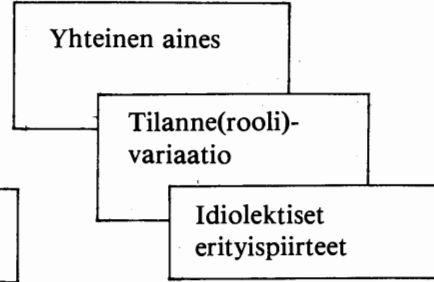
2. Tilanteesta ja rooleista

Puhetilanteessa keskeisiä ovat osallistujat, *puhuja(t)* ja *kuulija(t)*. Kielen sosiaalisia ja tilanteisia juuria haettaessa ei voida siis jättää ottamatta huomioon *statusta* ja *roolia*. Mutta mikä on roolin asema yksilön ja yhteisön välissä? Rooliteorian on sanottu yhdistävän yksilöä ja ryhmää.⁷ Yksilöpsykologiaa ja sosiaalipsykologiaa ei esim. Edward Sapir pidä eri asioina. Yksilölliset ja sosiaaliset käyttäytymiserot eivät suinkaan ole itse käyttäytymisen psykologiassa. Termien ero johtuu vain näkökulman erosta, koska tiukasti asiaa tarkastellen kaikki käyttäytyminen on yksilöllistä. Sosiaalisesta käyttäytymisestä puhuttaessa eliminoidaan individuaalisia piirteitä ja keskitytään määränormeihin, jotka ovat kehittyneet ihmisten välisessä interaktiossa ja kiteytyneet traditioksi.⁸

Sapirin ajatuksen pohjalta voimme esittää yksinkertaistetun jaon käyttäytymisen eri asteista yksilöllisestä tilanne(rooli)tyypillisen kautta yleiseen. Kielen voidaan katsoa analogisesti seuraavan tätä jakoa *idiolektisistä erityispiirteistä tilanne(rooli)kielen kautta yhteiseen ja yleiseen ainekseen (common core)*:

⁷ "Unlike some psychological theories, role theory, with its focus on role enactment, bridges the gap between the individual and the group, between personal history and social organization." Sarbin—Allen 1968, 490. Rooliteoriasta ks. myös esim. Lauri Honko, Rooliteorian soveltamisesta uskontotieteessä. Sananjalka 11, 1968, 107—. Marxilaisesta roolikritiikistä ks. Dittmar 1981, 97—.

⁸ Edward Sapir, The Unconscious Patterning of Behavior in Society. Selected Writings of Edward Sapir. David G. Mandelbaum (toim.), Language, Culture and Personality, 544—559.

KäyttäytyminenKieli

Kyse ei ole vain vertailusta käyttäytymisen ja kielen tasojen välillä. Lingvistiset elementit vaikuttavat myös sinällään käyttäytymiseemme ja ovat tilanteiden olennainen osa.

On olemassa sekä intuitiivista että tutkittua evidenssiä siitä, että tilanne muuntaa yksilön puhetta,⁹ ja kollektiivisesti on olemassa selviä tilannetyypittäisiä kielellisen käyttäytymisen malleja. Kun yksilön roolit manifestoituvat nimenomaan puhetilanteissa, voidaan nähdäkseni puhua sekä *roolikielestä*, jolloin näkökulma on yksilön roolisuorituksessa, että *tilannekielestä*, jolloin tarkkaillaan asiaa kaikkien tilannefaktorien ja kaikkien läsnäolijoiden kannalta. On kuitenkin huomattava, että rooli ja tilanne liittyvät niin läheisesti toisiinsa, että niiden vaikutusta ei voi aina eritellä.¹⁰

Tilannevariaatio vaikuttaa arvattavasti kielen kaikilla alueilla fonologiasta semantiikkaan. Miten helposti se on eristettävissä, jää tulevan tutkimuksen varaan. Idiolektinen variaatio on arvaamattomampaa ja se sisältää esim. puheen tuottamisprosessissa ilmeneviä, henkilöltä toiselle vaihtelevia poikkeavuuksia (toistot, lohkeamat, anakoluutit, syntaktiset epäjohtonmukaisuudet, keskeytykset jne.).¹¹ Kun arvioidaan tämäläntapaisten seikkojen osuutta tilannevaihtelussa, on pidettävä mielessä niiden suhteellisen vahva idiolektinen pohja ja arvioitava tuloksia sen mukaan. Sekä ruotsalaisen *Talsyntax*-projektin että Turun puhekielen projektin syntaktinen analyysi sisältävät näitä muuttujia suhteellisen paljon.

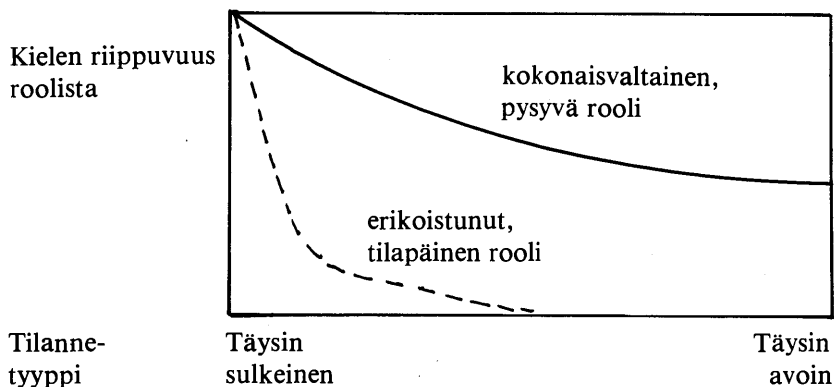
⁹ Turun puhekielen tutkimuksessa tehtyjen alustavien huomioiden mukaan esim. äännepiirteistä loppuheitto, diftongin avartuminen ja yleiskielen *ts*:n edustus reagoivat yksilön kielessä selvästi tilannemuutoksiin.

¹⁰ K. H. Basso, 'To Give Up on Words': Silence in Western Apache Culture. Gigliani (toim.) 1972, 71.

¹¹ Vrt. S. H. Houstonin "riippuvuuskieliopin" osia *systematic performance* ja *actualized performance*. Dittmar 1981, 143—147.

Edellä rooleja on katsottu niin sanoakseni kollektiivisesta näkökulmasta ja pidetty silmällä ennen kaikkea ns. *sosiaalisia rooleja*, joihin kohdistuvat rooliodotukset ja roolivaatimukset ovat verraten distinktiivisiä. Kollektiivisen tai sosiaalisen roolianalyysin ajatus on jo pitkään ollut esillä Fishmanin¹² *domain*-käsitteessä, jolla hän tarkoittaa sosiaalisen vuorovaikutuksen, yhteiskunnallisen aktiivisuuden ”alueita” kuten perhettä, kyläympäristöä, koulutusta tms. Nämä alueet puretaan sitten ”roolisuhteiksi”, kuten esim. perheessä suhteeseen *vanhempi-lapsi*. *Domain*-käsitteen epämääräisyys ja aktiivisuusalueiden määrittelyvaikeudet ovat nähdäkseni estäneet tämän sinänsä käyttökelpoiselta tuntuvan menetelmän soveltamista.

Tutkittaessa kielen riippuvuutta sosiaalisesta roolista voisi testata esimerkiksi seuraavaa hypoteesia: kokonaisvaltaiseen ja erikoistuneeseen rooliin (Parsons)¹³ liittyvä kielenkäyttö on eri tilannetyypeissä edustuneena eri tavoin. Kyseessä ovat toisella tavalla ilmaisten *hankitut, institutionaaliset* tai *formaaliset* roolit (Linton, Spiegel, Sarbin),¹⁴ joita voidaan katsoa seuraavan määrävारीeteetti (formaalinen kielimuoto):

Täysin sulkeisessa formaalisessa tilanteessa käyttäytyminen on säänneltyä ja roolin vaikutus kieleen siis suurimmillaan, olkoon kyseessä kokonaisvaltainen (esim. papin) tai tilapäinen (esim. seremonian ulkopuolisen avustajan) rooli. Mitä avoimmiksi tilanteet muuttuvat, sitä mukaa roolikieli karisee, mutta kokonaisvaltaisen roolin haltijalta huomattavasti hitaammin eikä se mahdollisesti missään tilanteessa häviä-

¹² Ks. esim. J. B. Pride, *Sociolinguistics*. John Lyons (toim.), *New Horizons in Linguistics* 1971, 292—293.

¹³ Erik Allardt—Yrjö Littunen, *Sociologia*. 3., tark. laitos. Porvoo 1964, 15—16.

¹⁴ Sarbin—Allen 1968, 536.

kään. Kielen pysyvyys on persoonallinen piirre ja riippuu henkilön roolikasaumasta ja esim. iästä.

Institutionaalisia ja okkupationaalisia rooleja seuraava formaalinen kielenkäyttö syntyy rooliin kohdistuvista odotuksista tai vaatimuksista, joita traditio pitää yllä. Suorastaan kirjaimellisesti on puolustusvoimissa määrätty muiden käyttäytymissäntöjen ohessa myös puhekäyttäytymisestä. Näin voidaan tehdä, koska rooliasetelma *esimies—käskynalainen* on keskeinen ja aina selvä:

Esimiehelle on puhuttava ja hänen kysymyksiinsä vastattava kuuluvasti, lyhyesti ja selvästi.

Esimiestä ei pidä keskeyttää hänen puhuessaan. On vaiettava, jos esimies keskeyttää käskynalaisen puheen.

Sotilashenkilöitä puhutellaan heidän arvojensa mukaisesti.

Puhutellessa käytetään yleensä monikon toista tekijämuotoa tai vain arvoa, tai arvoa ja sukunimeä yhdessä. Esimies voi puhutella alaistaan myös sukunimeltä. Mikäli sotilashenkilöt ovat läheisiä tuttuja voidaan yleiset käyttäytymissäännöt ja olojen asettamat rajoitukset huomioon ottaen käyttää sinuttelua myös virkatehtävissä.¹⁵

Kuten huomataan, palveluohjesääntö nykyisellään ottaa huomioon sinuttelun teitittelyn lisäksi, ts. solidaarisuuden semantiikan voiman semantiikan lisäksi.¹⁶ Rooliasetelma näkyy yleensä parhaiten puhutteluissa, joista ohjesäännössä onkin tarkimmat ohjeet. Samalla eksplikoidaan puhetilanteen rajat myös verbaalisesti. Sanaa *herra* yhdessä arvoa osoittavan sanan kanssa käytetään nykyisin jo eräänlaisena aloitussignaalina; tätä syntagmaa ei enää toisteta keskustelun kuluessa. Puhetilanteen päättymisen on esimiehen vallassa: ”Käskynalainen poistuu esimiehen luota vasta, kun tämä käsklee tai antaa siihen luvan.”¹⁷ Palveluohjesääntöön liitetystä esimerkeistä näkyy, että moitteeton virallisyinen yleiskieli on se kielimuoto, jota suositetaan, mutta vasituista ohjetta tästä ei edellä mainittua ”lyhyttä ja selvyttä” lukuun ottamatta liene annettu.

Pappishenkilön koulutukseen sisältynee myös kielellistä ohjausta, mutta kirkkolaki ei huomatakseni puutu itse kielivarieteettiin. Tämänlaiset ohjeet kuuluvatkin lähinnä käsikirjaan, jonka liturgiset ohjeet

¹⁵ Yleinen palveluohjesääntö. Pääesikunta 16. 6. 1980. Kuopio 1980, III D 22, 24; III E 26, 27.

¹⁶ Termeistä *solidaarisuuden semantiikka* ja *voiman semantiikka* ks. R. Brown—A. Gilman, The pronouns of power and solidarity. T. A. Sebeok (toim.), Style in language. Cambridge, Mass. MIT Press 1960, 253—276. Sinuttelusta ja teitittelystä puolustusvoimissa vrt. Hannes Sihvo, Miksi Antti Rokka sinutteli Lammiota? Virittäjä 1967, 386—389.

¹⁷ Yleinen palveluohjesääntö III D 25.

ovat tietenkin kirjaimelliseksi tarkoitettuja. Saarnan kielimuodon valinta jää esimerkiksi seuraavan lainkohdan perusteella tulkinnanvaraiseksi:

Kirkkoherran tulee seurakunnassa vastata yleisen jumalanpalveluksen, pyhien sakramenttien ja muiden kirkollisten toimitusten arvokkasta ja oikeasta hoidosta — —(harvennus minun).¹⁸

Peruskoulun oppikirjat eivät antane selkeitä ohjeita yleiskielen käyttämisestä formaalisissa tilanteissa; jäykkien neuvojen sijaan pyritään esimerkkitapausten avulla opettamaan ”oikean” kielimuodon valinta erilaisissa tilanteissa. Tässä heijastunee nyky-yhteiskunnan sosiaalisten tilanteiden ja niiden roolihenkilöiden kielellinen moninaisuus.

3. Tutkimuksen ongelmia

Tilanteiden ja roolien kielellisen tutkimuksen pahimmat ongelmat eivät ole juurikaan tulleet esille edellä olevassa periaatteellisessa tarkastelussa. Ne ovat (1) tilannetyyppien, roolien ja roolikielen rajaaminen ja (2) kenttätönnön vaikeudet.

(1) Sosiolingvistiikassa ja rooliteorian esittelyssäkin varsin tavallinen yksinkertaistus- ja yleistämismenetelmä ei valitettavasti pidä yhtä todellisuuden kanssa. Jos kohta määräyksilöillä onkin ehkä jokin status etualalla tiettyinä aikana ja tietyssä paikassa, on useinkin paljon oikeampaa puhua *statuskasaumasta*. Mahdotonta on myöskään sanoa, että yksilöllä samalla aikaa olisi vain yksi rooli, vaikka jokin rooli onkin etualalla. Puhutaan siis *roolikasaumista*. Edelleen *roolitaksonomiat* ovat varsin erilaisia ja kiinnittävät huomiota eri asioihin: mikä on juuri kielen kannalta relevantti taksonomia? Hajottava on jo yhdenkin, esim. Spiegelin¹⁹ rooliluokitus, joka alkaa biologisista ja päättyy fantasiarooleihin.

Voidaan vielä kysyä, näkyykö roolinomaksumisen *intensiteetti* kielessä? Onko ero voimakkaasti koetulla *sisäistetyllä roolilla* ja pelkällä *roolin näyttelemisellä*? Miten edelleen kielen tasolla voidaan havainnoida ja analysoida *roolikonflikteja* ja yksilön erilaisia *roolitaitoja*? Entä aina arvaamattomat *emotionaaliset lataukset*, luonne ja temperamentti ja niiden suhde rooleihin ja tilanteeseen?

¹⁸ Kirkon lakikirja § 124.

¹⁹ Sarbin—Allen 1968, 535.

Roolien hienojakoinen tutkimus edellyttää aivan selvästi tarkkoja *yksilötutkimuksia*. Tiukan elämänhistoriallisen, sosiaalisen ja kulttuuritaustaa valottavan selvitystyön yhteydessä kartoitetaan kaikki yksilön statukset ja hänen eristeiset roolinsa ja niihin eri tilanteissa liittyvät voimakkuusintensiteetit unohtamatta persoonallisuuden vaikutusta. Samalla tarkkaillaan, miten kielenkäyttö sekä sisällön että muodon tasolla vaihtelee. Opettaja joutuu vaihtamaan rooliaan toimimalla luennoitsijana, yksityisenä neuvonantajana, nuhtelijana, opettajanhuoneessa kollegana ja ystävänä, kotona perheenjäsenenä jne. Hänen roolikaumaansa vaikuttaa ratkaisevasti esimerkiksi se, onko hän mies vai nainen, nuori vai vanha, naimaton vai naimisissa.²⁰

Perhetutkimuksen yhteydessä tämä mikrotason lähestymistie voisi tapausten määrän ollessa tarpeeksi suuri viedä koko puheyhteisöä koskeviin kollektiivitaso roolituloksiin, mutta yksilöanalyysin tavoitteet lienevät kuitenkin jo alun perin hieman erilaiset, koska siinä voidaan ottaa huomioon roolikasaumat ja pienetkin roolin vaihtumisesta johtuvat tilannekohtaiset vivahteet. Makrotason roolianalyysin tulisi olla tarkkaraajaista, vaikkakin siinä joudutaan ottamaan aineksia lukuisista tilanteista, joissa esiintyvät erilaiset puhujat. Päämääränä on kaikille yhteisten piirteiden löytäminen.

Tilannetyyppien määrittely on melko vaivatonta formaalisten tilanteiden kyseessä ollen, mutta jo esim. kokoukset voivat olla sekä varsin muodollisia istuntoja että epämuodollisia juttutuokioita, joten lähempi erittely tilannepiirteitä hyväksi käyttäen olisi tarpeen.

Tilanne- ja roolikielen eristäminen yleisestä kielenaineuksesta ja toisaalta yksilöllisestä kielenkäytöstä saattaa olla aika helppoa silloin, kun pysytellään distinktiivisissä, hyvin karakteristisissa sisältö- ja muototasoin ilmiöissä ja formaalisissa tilannetyypeissä. Mutta tarkka rajaaminen lienee mahdotonta jo siitäkin syystä, että puhujalla on sentään useimmiten vapaus valita kielensä roolin muuttumatta. Vaihtoehtojen olemassaolosta huomauttaa erityisesti Dieter Wunderlich, joka on si-

²⁰ Sarbin—Allen 1968, 538. J. A. Fishman on päätyntyn erottamaan toisistaan situationaalisen ja metaforisen vaihtelun. Jälkimmäinen on tyyllillistä laatua (korostava tai kontrastivoiva): tällöin tilanteessa ei tapahdu näkyvää muutosta. Esim. yleiskielen vaihtuminen arkiseksi puhekieleksi saattaa olla metaforinen muutos. Useimmiten täytyy kyseessä kuitenkin olla jonkinasteinen rooliasetelmien muutos, sellainen joka näkyy puheessa, mutta ei muuta tilannetta muulla tavoin. The Sociology of Language. Giglioli (toim.) 1972, 48—51. Marja Peltosen suppea vertailu turkulaisista opettajista kertoo miesten suosivan eräitä murrepiirteitä naisia useammin. Iällä ei sen sijaan näytä olevan vaikutusta murteen käyttöön. Aineiston vähiten murrepiirteitä viljelevät opettajat olivat naisia, toinen 25-, toinen 54-vuotias. Ks. Marja Peltosen, Oppitunti kielenkäyttötalanteena. Pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto 1980, 86—101.

joittanut roolin keskeiseen asemaan viestinnän yhteisöllisiä ja yksilöllisiä aspekteja kuvaavassa kaaviossaan.²¹

(2) Sosiolingvistikissa tutkimuksissa kertynyt aineisto ei ole aina roolien ja tilanteiden kannalta luotettavaa. Se voi olla yksipuolista tai jopa tyystin harhaanjohtavaa. Usein siteerataan William Labovin ”havainnoijan paradoksia”, jonka mukaan sosiolingvistit pyrkivät observoimalla tutkimaan kieltä, jota ihmiset puhuvat silloin, kun heitä ei havainnoida.²² Vapaan, autenttisisissa olosuhteissa puhutun kielen tavoittamattomuus on tutkijan pahimpia ongelmia. Tulosten tarkkuus kärsii huonoista äänitysmahdollisuuksista, mutta myöskään ilman muistiinpanovälineitä ja nauhuria suoritettu havainnointi ei käy muulloin kuin kirjattaessa helposti havainnoitavia kielenpiirteitä, esim. standardifraaseja.

Eniten on sosiolingvistikissa kenttätöissä kaikkialla maailmassa käytetty *haastatteluaineistoa*. Seuraava radiohaastattelun katkelma kuvastaa vallitsevaa käsitystä haastattelijan roolista:

Hannu Taanila: Hyvä. Millä tavalla fasistit toimivat?

Paavo Haavikko: Etkö tiedä sitä?

HT: Ei. Minä kysyn. Minä olen haastattelija, sinä olet haastateltava.

PH: Onko mahdollista, että haastattelija ei tiedä mitään?

HT: On.

PH: Se on hyvin epäsuhtaista kun se asettaa hänet kohtuuttoman hyvään asemaan.

HT: Mutta kerro, kerro minulle millä tavalla fasistit toimivat jos fasismi on toimintatapa.

PH: Fasismille on ominaista se, että — — .²³

Haastattelun puutteista on oltu tietoisia; selkeä esimerkki kriitikoista on Nessa Wolfsonin artikkeli vuodelta 1976.²⁴ Hän kiinnittää huomiota kysyjän ylivaltaan, joka kärjistyy edellä olevassa katkelmassa. Erityisesti haastateltavan tuottamat narratiivit (esim. kronikaatit, memoraatit) voivat jäädä haastattelutilanteessa lyhyiksi, niistä voi kadota emotionaalinen lataus ja niiden sivujuonteet voivat jäädä vähäisiksi. Asiaa ei

²¹ Dieter Wunderlich, Zum Status der Soziolinguistik. Wolfgang Klein und Dieter Wunderlich (toim.), Aspekte der Soziolinguistik. Schwerpunkte Linguistik und Kommunikationswissenschaft. Band 1. Frankfurt 1971, 312—317.

²² Labov 1978, 61.

²³ Paavo Haavikon haastattelu radiossa 23. 9. 1975. Julkaistu teoksessa Eino Leinon perinne. Keuruu 1978, 327.

²⁴ Nessa Wolfson, Speech events and natural speech: some implications for sociolinguistic methodology. Language in Society 5, 1976, 189—209.

Wolfsonin mielestä auta se, että pyritään vapaaseen ilmapiiriin ja keskustelunomaisuuteen. Yleinen käsitys haastattelijan tehtävistä ja haastattelusta on selvä; jo pelkkä tieto nauhoituksesta ohjaa puhujan käyttäytymistä. Myös muutoin ”vapaan” tuntuissa ryhmänauhoituksissa on havaittu samaa varovaisuutta. Mikrofoni edustaa aina ”yleisöä”, kolmatta henkilöä, joka tulee kaukaa ja tavallisesti kertojalle vieraasta ympäristöstä.

Vaikka saamme hyvin usein mikrofonijännityksen puretuksi, on kyseessä silti aina oma tilannetyyppinsä, haastattelutilanne, jonka roolit, *haastattelija* ja *haastateltava*, poikkeavat puhujan tavanomaisista rooleista, ja koko tilanne epäodotuksenmukaisena ja outona voi aiheuttaa sellaisia rooliodotuksia ja roolivaatimuksia, että kielen perusteella tehtävät huomiot sopivat kuvaamaan vain formaalisen tilanteen kielenkäyttöä. Ammattitaitoinen haastattelija tosin välttää synnyttämästä täysin asymmetristä rooliasetelmaa, pyrkii keskusteluilmapiirin luomiseen ja pysyttelee itse taka-alalla.²⁵ Kuitenkin haastattelijalle ennen äänitystä kerrottu kronikaatti saattaa rajusti poiketa siitä, minkä hän saa nauhaansa. Salanauhoitukseen liittyvät tekniset vaikeudet ja tutkimuseettiset ongelmat ovat niin suuria, että tätä aineistonhankintamuotoa ei liene kovin paljoa missään käytetty.

Jokaisen haastattelijana toimineen on helppo luetella puhujia, varsinkin vanhuksia, jotka eivät ole millään tavalla kärsineet haastattelutilanteesta; osaapa joku poiketa tyypillisestä kertojanroolistaankin ja esittää dialogia varsin elävästi. Mutta puhuessaan välillä puhelimeen tai nauhoituksen keskeyttäneille henkilöille valloittavinkin kertoja ikään kuin ”putoaa roolistaan” ja käyttää kieltä tavalla, joka viestii nauhoittamatta jääneistä tilanteista.²⁶

²⁵ Vrt. Wunderlich 1971, 313: ”Wenn also ein Interviewer sprachliche Äusserungen provozieren und an ihnen die Verwendung eines spezifischen Kodes nachweisen will, so muss er sich klar sein, dass dieser Kode keine personenspezifische Konstante des Sprechverhaltens ist, die er misst, sondern die Rhetorik und Hermeneutik in bezug auch gerade diese (Interview-)Situation miteinschliesst.”

²⁶ Haastattelun ja muiden tilannenauhoitusten eroista ks. M. K. Suojanen, Kerrontaa vai keskustelua? Kertojat ja kuulijat. Kalevalaseuran vuosikirja 1980, 200—206.

M. K. SUOJANEN: *Speech, situation, and role*

This study is a methodological consideration of the variables normally used in sociolinguistic research, and of the possibilities of utilizing situation and role. First, the frequently-made distinction between 'formal' and 'informal' situations is discussed, in order to clarify what is meant by these terms, a categorical example of the formal situation being Divine Service in the Lutheran Church.

Role language and situational language are studied in terms of institutional roles, and of total as against temporary roles. There have been some attempts to apply role theory in sociolinguistics, but these have been vitiated by the multiplicity of the individual's statuses and roles. The study of individuals, including the tracing of all of the informant's roles and taking full account of his/her life history, social and cultural background, and personality, would however pave the way for accurate role analysis, e.g. in conjunction with the study of the family. Role analysis on the macro-level, on the other hand, should lead to the identification of the features of social roles common to everyone. The clear demarcation of role language, however, remains difficult, since the individual retains considerable freedom of choice of language without this affecting the role itself. Emotional factors also need to be taken into account.

Problems also arise due to the restricted nature of the sociolinguistic material available: the interview technique, together with the informant's awareness of being studied, inhibits natural behaviour, and blocks the emergence of alternative roles, while the language produced in the informant's roles under interview tends to consist of formal varieties.

